

Vyskupo Ignoto Jakūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m., opr. Vytautas Jogėla, Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, Lietuvos Istorijos Institutas, Vilnius 2001, ss. XVI + 944.

Staraniem Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk i Instytutu Historii Litwy został wydany szósty tom Źródeł do dziejów Litwy. W skład kolegium redakcyjnego wydawnictwa weszli – bp dr Jonas Boruta SJ, dr Antanė Kučinskaitė i dr hab. Vacys Milius, recenzentami byli dr Sigitas Jagelevičius i Eligius Raila.

W tomie opracowanym przez Vytautasa Jogėla udostępniono drukiem dwa źródła – Wizytację dekanatu kowieńskiego z 1782 r. (s. 1-571) oraz Opis parafii dekanatu kowieńskiego z 1784 r. (s. 572-865). Część zasadniczą poprzedza Przedmowa (s. V-VI) i Wprowadzenie (s. IX-XIII) autorstwa V.Jogėla. Charakterystykę rękopisów i zasady wydania przedstawił Romualdas Firkovičius (s. XIV-XVI). Tom zamykają słowniki – terminów z zakresu liturgii, wyposażenia wnętrz kościelnych i prawa kościelnego (s. 867-876) oraz nazw tkanin (s. 877-880). Trzeci słowniczek zawiera zestawienie dawnej terminologii, nazw sprzętów, budowli, miar itp. (s. 881-886). Słowniki zebrał Rimantas Jasas, wybitny znawca i wydawca rękopiśmiennej spuścizny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Korzystanie z publikacji ułatwiają indeksy – osobowy (s. 887-906) i geograficzny (s. 907-943) sporządzone przez Giedriusa Lelkaitisa.

Wizytacja z roku 1782 i Opis z roku 1784 zostały spisane w języku polskim. Wydawcy zdecydowali się na zamieszczenie obok tekstu źródła w języku oryginału jego tłumaczenia na litewski. Autorami przekładu są wspomniani Romualdas Firkovičius (przełożył Opis) i Rimantas Jasas (przełożył Wizytację).

Biskup Massalski w pełni dostrzegał rolę wizytacji generalnych i dziekańskich jako ważnego elementu w administrowaniu biskupstwem. Szczególną wagę przywiązywał do starannego przygotowania odwiedzin pasterskich. Temu celowi służyły listy biskupie zapowiadające wizytę i wcześniej rozsyłane formularze, według których spisywano protokoły wizytacyjne. Problematyka wizytacji duszpasterskich Ignacego Jakuba Massalskiego została omówiona w znakomitej monografii poświęconej rządowi Księcia Biskupa w diecezji wileńskiej autorstwa ks. Tadeusza Kasabuły.¹ W tym miejscu wspomnieć wypada jedynie o zachowanej spuściznie archiwalnej pozostałej po przedsięwzięciach wizytacyjnych podejmowanych w latach 80. XVIII wieku.

W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie przechowywane są tomy akt wizytacji poszczególnych dekanatów diecezji wileńskiej: wołkowyskiego z roku 1780 (sygn. 694/1/3474), połockiego z 1782 (694/1/3487), pobojskiego z 1788 (694/1/3488), brasławskiego z 1784 (694/1/3505), wilkomierskiego z 1784 (694/1/3507). Księga zawierająca akta wizytacji dekanatu kowieńskiego, wydane drukiem w omawianej publikacji, znajduje się w tymże Archiwum pod sygnaturą 694/1/3491. Oprócz wymienionych tomów akt w wileńskich zbiorach rękopisów przechowywane są protokoły wizytacyjne (z wizyt dziekańskich i generalnych) poszczególnych parafii. W Archiwum Historycznym m. in.: parafii niemeczyńskiej (694/1/3485), parafii pw. św. Piotra i Pawła w Wilnie (694/1/3489), parafii jałowskiej (694/1/3490) z 1782, parafii giegużyńskiej (694/1/3498), petrykowskiej (694/1/3499), wołmiańskiej (694/1/3500), oszmiańskiej (694/1/3513), bielickiej (694/1/3984), grodzieńskiej – farnej (694/1/3985), jezioroskiej (694/1/3987), parafii w Iszczołnie (694/1/3988) i kościoła w Werkach (694/1/3989), parafii krzemienickiej (694/1/3990), michaliskiej (694/1/3991), miednickiej (694/1/3992), szumskiej (694/1/3993) z 1783 oraz parafii gieranońskiej (604/1/7605) i porozowskiej (694/1/3995) z 1784. Akta wizytacji kościołów parafialnych w Niecieczy z roku 1782 (F57B53-832) i w Szczuczynie (wraz z filią w Jatwisku) przeprowadzonej w roku 1783 (sygn. F4-2994) przechowywane są w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. W tej samej instytucji znajdują się protokoły, wcześniejszych nieco, wizytacji kościoła w Radoszkowiczach z 1770 (F4-4428) i w Repli z 1774 r. (F57B53-946).

¹ T. Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 207-239.

W Bibliotece Uniwersyteckiej wśród akt wizytacyjnych i inwentarzy kościołów (kilkaset jednostek archiwalnych) przechowywane są protokoły z duszpasterskich odwiedzin parafii w Duksztach (F57B53-385) i Repli (F57B53-947) z 1782, w Rudominie (F57B53-990) i Różance (F57B53-967) z 1783 oraz w Kiemieliszkach (F57B53-508) z roku 1786 przeprowadzonych za rządów Księcia Biskupa.

Podobnie udokumentowane jest przedsięwzięcie biskupa Massalskiego mające na celu zgromadzenie materiałów do powstającej w końcu XVIII stulecia mapy Rzeczypospolitej. Stosowny list do dziekanów w sprawie przeprowadzenia opisów parafii według specjalnie przygotowanego wzorca został wydany przez kancelarię biskupią w roku 1784. Zgodnie z wolą biskupa plebani mieli opisać obszar im podległy i niezwłocznie odesłać ankiety dziekanom, których zadaniem było dokładne sprawdzenie otrzymanych materiałów i szybkie zwrócenie ich do Wilna. Ogromne przedsięwzięcie przebiegało nadzwyczaj sprawnie. Do końca roku 1784 większość dziekanów przesłała opisy do kancelarii biskupiej, jedynie na obszarze rozległych dekanatów we wschodniej i południowo wschodniej części diecezji wystąpiły opóźnienia.²

Materiały rękopiśmienne – oryginały i kopie – pozostałe po tym ambitnym przedsięwzięciu przechowywane są w Wilnie i Kijowie. Oryginały spisane własnoręcznie przez plebanów znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie. Tom opatrzony sygnaturą 694/1/3994 zawiera opisy parafii z terenu dekanatów: olwickiego, simneńskiego, augustowskiego, grodzieńskiego, knyszyńskiego, trockiego i kowieńskiego. Tom 694/1/3504 z dekanatów: świrskiego, oszmiańskiego, brasławskiego, wileńskiego, wołkowyskiego, różańskiego, kupiskiego, pobojskiego, wilkomierskiego, kowieńskiego i raduńskiego. Tom 694/1/3508 z dekanatów: połockiego, brasławskiego, świrskiego, różańskiego, bobrujskiego, mińskiego, nowogródzkiego, słonimskiego, radoszkowickiego, lidzkiego i kowieńskiego. W tym samym archiwum znajdują się kopie opisów uporządkowane i zsyte według dekanatów. Pod sygnaturą: 376/1/1 – dekanat pobojski (stara sygnatura: S.A. nr 18580), 376/1/2 – dekanat raduński (S.A. nr 19246), 376/1/3 – dekanat kowieński (S.A. nr 19247), 376/1/4 – dekanat trocki (S.A. nr 19248), 376/1/5 – dekanat oszmiański (S.A. nr 19249), 376/1/6

² *Tamże*, s.217-218.

– dekanat świrski (S.A. nr 19251), 376/1/7 – dekanat brasławski (S.A. nr 19252), 376/1/8 – dekanat kupiski (S.A. nr 19253), 376/1/9 – dekanat wilkomierski (S.A. nr 19254), 376/1/10 – dekanat miński (S.A. nr 19255), 376/1/11 – dekanat radoszkowicki (S.A. nr 19259), 376/1/12 – dekanat wileński (S.A. nr 19245). Następne dwanaście tomów kopii jest przechowywanych w Bibliotece Ukrainiejskiej Akademii Nauk w Kijowie. Podobnie jak zbiór wileński materiały są usystematyzowane według dekanatów. Tom zawierający opisy dekanatu połockiego opatrzony jest sygnaturą F1-6000, dekanatu bobrujskiego – F1-6001, dekanatu lidzkiego – F1-6002, dekanatu nowogródzkiego – F1-6003, dekanatu słonimskiego – F1-6004, dekanatu różańskiego – F1-6005, dekanatu wołkowyskiego – F1-6006, dekanatu grodzieńskiego – F1-6007, dekanatu knyszyńskiego – F1-6008, dekanatu augustowskiego – F1-6009, dekanatu olwického – F1-6010, dekanatu simneńskiego – F1-6011.

W omawianej publikacji udostępniono drukiem opisy parafii dekanatu kowieńskiego zawarte w tomie opatrzonym sygnaturą 376/1/3 (dawna: S.A. nr 19247) przechowywanym w LPAH w Wilnie. Wydawcy już przed laty zwrócili uwagę na wartość źródłową opisów. Przed piętnastu laty Wiesława Wernerowa opublikowała opisy parafii dekanatu knyszyńskiego.³ Opisy dekanatu knyszyńskiego ukazały się drukiem po raz drugi w ramach serii wydawniczej „Źródła do dziejów kartografii”, niestety bez bardzo wartościowych indeksów. W tym samym tomie wydane zostały także materiały dotyczące dekanatu augustowskiego.⁴ Wcześniej opublikowane zostały opisy parafii dekanatu grodzieńskiego.⁵ Na publikację oczekuje przygotowany do druku przez Krzysztofa Jodczyka opis parafii dekanatu brasławskiego.⁶ Dotychczasową wiedzę na temat powstania opisów i miejsc przechowywania pozostałej po tym przedsięwzięciu spuścizny archiwalnej przedstawił Józef Maroszek we wstępie do tomu zawierającego wyda-

³ *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, opr. W. Wernerowa, opr. indeksów J. Maroszek, L. Postołowicz, *Studia Podlaskie*, 1990, t. 1, s. 99-217.

⁴ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z roku 1784. Dekanat knyszyński i augustowski*, opr. W. Wernerowa, Warszawa 1996.

⁵ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z roku 1784. Dekanat grodzieński*, opr. W. Wernerowa, Warszawa 1994.

⁶ K. Jodczyk, *Dekanat brasławski w świetle opisów parafii z 1784 roku*, Białystok 2003. (maszynopis).

nie – w formie faksymile – materiałów przechowywanych w Wilnie pod wspomnianymi sygnaturami 694/1/3504 i 694/1/3508.⁷

Przedstawione wyżej informacje uwidaczniają ogromne potrzeby wydawnicze w zakresie publikacji omówionych materiałów archiwalnych. Protokoły wizytacyjne dekanatu kowieńskiego z roku 1782 są jedynym tak dużym zbiorem akt wydanych drukiem spośród spuścizny wizytacyjnej diecezji wileńskiej z końca XVIII wieku. Opis parafii dekanatu kowieńskiego z roku 1784 ukazuje się jako czwarty – po dekanacie augustowskim, grodzieńskim i knyszyńskim. Dysproporcja między materiałami pozostającymi w rękopisach i opublikowanymi drukiem dobitnie pokazuje doniosłość przedsięwzięcia podjętego przez Vytautasa Jogęla.

W przedmowie do publikacji wydawca przedstawił losy zwięzłego sukcesem przedsięwzięcia edytorskiego.

Prace nad wydawnictwem zostały zapoczątkowane przed ośmioma laty pod patronatem profesora Vytautasa Merkysa ówczesnego dyrektora Instytutu Historii Litwy. Początkowo partnerem Instytutu współpracującym przy wydaniu książki miała być Fundacja kulturalna Jana Pawła II. Niestety, brak środków finansowych zdecydował o wycofaniu się Fundacji z przedsięwzięcia. Mimo to prace nad wydawnictwem były kontynuowane. Roli współwydawcy podjęła się Litewska Katolicka Akademia Nauk. Badacze przygotowujący edycję prowadzili dyskusje na temat celowości zamieszczania litewskiego tłumaczenia źródła wraz z oryginalnym tekstem polskim. Ostatecznie, mimo przedłużającej się procedury wydawniczej, zdecydowano się na wydanie dwujęzyczne. Tłumaczenie litewskie ma na celu poszerzenie grona odbiorców książki i ułatwienie pracy zawodowym historykom. (s. V)

Na zakończenie przedmowy Vytautas Jogęla kieruje słowa podziękowania do osób współpracujących przy realizacji projektu. Warto przytoczyć wymienione nazwiska, są wśród nich badacze z powodzeniem zajmujący się dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego – Algis Baliulis, Romualdas Firkovičius, Zigmantas Kiaupa, Elmantas Meilus, Regina Merkienė, Edmundas Rimša, Antanas Tyla, Darius Vilimas. Dorobek naukowy, przynajmniej kilku spośród wymienionych osób,

⁷ *Przyszłość kultury Polaków na Kresach. Tom 2. Kraj rodzinny matki mej*, red. J. Maroszek, Białystok-Drohiczyn 2000.

znany jest polskim historykom zajmującym się nowożytnymi dziejami litewskiej części Rzeczypospolitej. (s. VI)

We wprowadzeniu jedynie skrótowo omówiono potrydencką praktykę wizytacyjną Kościoła. V. Jogęła ograniczył się do zasygnalizowania problemu odsyłając czytelnika do charakterystyki zagadnienia zawartej w jednej z nowszych prac Stanisława Litaka.⁸ Następnie autor wspomina o wizytacji biskupa Massalskiego z roku 1764 i 1774 oraz przedsięwzięciu podjętym w latach 70. XVII wieku przez Mikołaja Słupskiego sufragana białoruskiego i archidiacona wileńskiego, którego celem było zwizytowanie wszystkich kościołów w diecezji wileńskiej. (s. IX)

Więcej miejsca poświęcono zaprezentowaniu tematyki związanej z publikowaną wizytacją oraz stanem diecezji i dekanatu kowieńskiego około 1782 roku. Autor (za ks. Wincentym Przyalgowskim⁹) podaje, że w czasie kiedy z polecenia Massalskiego wizytowano diecezję dzieliła się ona na 26 dekanatów, w których znajdowały się 422 parafie, 85 filii i 60 altarii. Kościołów murowanych było 110, drewnianych 405. 81 parafii prowadzili zakonnicy. W stosunku do 119 parafii prawa kolatorskie posiadał monarcha. (s. X)

Massalski – reprezentujący nowy, oświeceniowy typ biskupa – wraz ze swym najbliższym współpracownikiem, ks. Antonim Kruszewskim starannie przygotował scenariusz, według którego miały przebiegać odwiedziny duszpasterskie parafii. Szczególną wagę przywiązywano do osobistego podjęcia wizytatora przez plebana. Jedynie rządca parafii mógł przedstawić informacje potrzebne do protokołu wizytacyjnego. Działanie takie miało na celu uniknięcie nadużyć. 31 października 1781 roku, wraz z diecezjalną rubrycelą, wydane zostały wytyczne dotyczące sposobu przeprowadzenia zbliżającej się wizytacji. Plebani mieli przygotować odpowiedzi na 27 pytań dotyczących zarządzanych przez nich parafii. Zadanie miały ułatwić stosowne wskazówki. Po skończonych odwiedzinach w parafii Massalski nakazywał dziekanom przesłanie dwóch egzemplarzy protokołu wizytacyjnego do Wilna. Na wyraźne polecenie biskupa dokumenty miały być spisane w języku polskim. (s. X-XI).

⁸ *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998.

⁹ W. Przyalgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, Petersburg 1860, t. 3, s. 182.

W dalszej części wprowadzenia Vytautas Jogęła scharakteryzował sytuację w dekanacie kowieńskim w początku lat 80. XVIII wieku. Spośród dziesięciu parafii wchodzących w skład dekanatu dwie (Wysoki Dwór i Poporcie) prowadzili dominikanie (jedynie w Wędziagole nie było księdza). Plebani w większości byli ludźmi stosunkowo młodymi, średnia wieku wynosiła ok. 30-40 lat. Na terenie dekanatu kowieńskiego, w kościołach i kaplicach dworskich, pracowało ponad 40. księży. Większość mieszkańców obszaru stanowili Litwini – katolicy. Drugą grupę pod względem liczebności stanowili Żydzi. Wśród nie licznie reprezentowanych mniejszości byli Cyganie i Tatarzy. Niestety, autor nie informuje czytelników o zamieszkujących dekanat Polakach. Podaje jedynie, że język polski był używany w kościołach obok litewskiego. W parafialnych szkołach uczyło się zaledwie nieco ponad 200 dzieci. W ostatnich akapitach wprowadzenia V. Jogęła krótko wspomina o przedsięwzięciu podjętym przez biskupa Poniatowskiego, na terenie diecezji wileńskiej realizowanym pod kierunkiem Massalskiego, mającym na celu przygotowanie materiałów do powstającej mapy Rzeczypospolitej. Opisy parafii z roku 1784 zostały wydane wraz z wcześniejszą o dwa lata wizytacją gdyż stanowią jej ważne dopełnienie. (s. XII-XIII)

Na zakończenie części wstępnej Romualdas Firkovičius przedstawił podstawę edycji i omówił przyjętą metodę wydawniczą. Księga wizytacji o formacie 22,3 cm na 36 cm zawiera 146 numerowanych kart. Na wykonanej z cienkiego kartonu okładce umieszczono tytuł: „Wizyty z r. 1782” oraz numery: „Nr 3” i „Nr 314”. Następnie pod nagłówkiem „Rejestr w tey Xiędze naydujących się Beneficiow” spisano kościoły leżące na terenie dekanatu. Na tylnej stronie okładki, także czarnym atramentem, zapisano: „1782”, „Nr 3” i „Nr 10”. Papier, którego powstanie datowane jest na lata 1779-1781, posiada znaki wodne. Na ostatniej karcie księgi odcisnięto pieczęć z wizerunkiem kluczy św. Piotra. Prawie cała księga pisana jest jedną ręką (z wyjątkiem kart 141-146), występują krótkie uzupełnienia tekstu, poprawki i wpisy osób zatwierdzających. Opisy parafii dekanatu kowieńskiego spisano w księdze o formacie 34,4 cm na 22,5 cm. Tom liczący 69 numerowanych kart w wieku XIX opatrzone tytułem: „Dekanat Kowieński R-u 1784”. Papier, podobnie jak w księdze wizytacji, posiada znaki wodne. Dzięki nim wiadomo, że powstał on w holenderskiej wytwórni D.C. Blauw w latach 1768, 1779. Przygotowując edycję

wydawcy – uwzględniając obecną praktykę wydawniczą na Litwie i w Polsce – kierowali się zasadami określonymi w Instrukcji opracowanej pod redakcją Kazimierza Lepszego.¹⁰ Dla ułatwienia odbioru źródła wydawcy wprowadzili modyfikacje w układzie graficznym publikowanego tekstu (m.in.: tabele, druk rozstrzelony, akapity). (s. XIV-XV) Publikowanie równoległe tekstu polskiego i litewskiego skłoniło wydawców do rozdzielenia przypisów tekstowych i rzeczowych. Tekst polski opatrzone przypisami tekstowymi podając w nich informacje o zewnętrznej postaci rękopisu i osobliwościach oryginalnej pisowni źródła. Także oryginalną paginację uwidoczniło tylko w tekście polskim, natomiast przypisy rzeczowe umieszczono jedynie pod tłumaczeniem litewskim.

Prezentowana publikacja odznacza się wysokim poziomem edytorskim. Wydawcy w sposób przemyślany i konsekwentny zrealizowali swój zamysł. Z oczywistych względów dla historyków władających językiem polskim tłumaczenie na litewski nie ma większego znaczenia. Redakcja pragnąc zwiększyć dostępność publikowanego dzieła zdecydowała się na podjęcie niezwykle czasochłonnnych prac translatorskich. Dzięki temu zabiegowi grupa odbiorców książki znacznie się zwiększyła – szczególnie o osoby spoza kręgu zawodowego historyków. Tym bardziej należy docenić ogromny trud i podkreślić wielką pracochłonność przedsięwzięcia. Translacja staropolskiego oryginału wymagała ogromnej wiedzy i kompetencji. Romualdas Firkovičius i Rimantas Jasas w pełni wywiązali się z podjętego zadania.

Wydaje się, że wydawcy – niesłusznie – potraktowali Opis parafii dekanatu kowieńskiego jedynie jako dodatek do części zasadniczej za jaką uznali o dwa lata wcześniejszą Wizytację. Zaowocowało to nadaniem książce tytułu nieadekwatnego do jej rzeczywistej zawartości. Już na okładce i stronie tytułowej powinna znaleźć się informacja, iż wydawnictwo zawiera publikację dwóch źródeł – Wizytacji z roku 1782 i Opisu z roku 1784.

Dzięki trudowi podjętemu przez litewskich historyków do obiegu naukowego zostały wprowadzone źródła o trudnym do przecenienia znaczeniu badawczym. Rozbudowany kwestionariusz pytań wizyta-

cyjnych i szczegółowy formularz opisu pozwoliły na precyzyjne utrwalenie obrazu dekanatu kowieńskiego u schyłku Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Należy mieć nadzieję, że praca rozpoczęta przez Vytautasa Jogęla i jego współpracowników doczeka się rychłej kontynuacji w postaci udostępnienia drukiem kolejnych tomów akt wizytacji i opisów parafii należących do pozostałych dekanatów diecezji wileńskiej. Jak wyżej wykazano, spuścizna archiwalna pozostała po przedsięwzięciach administracyjnych i duszpasterskich podejmowanych przez biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego jest znacząca i w pełni zasługuje na opracowanie i wydanie drukiem.

¹⁰ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. L e p s z y, Wrocław 1953.